

מחלוקת מנחם ודונש ותהליך התחייה העברית בספרד

שלמה מורג

דברי מבוא

בדברים הבאים אני מבקש לצייר תמונה כוללת של מחלוקת, שהיתה לה חשיבות רבה בשני הדורות הראשונים של התחייה העברית בספרד במאה העשירית, היא המחלוקת בין מנחם בן סרוק לדונש בן לברט ובין תלמידיהם. תחיית העברית בספרד עומדת בסימנה של מחלוקת זאת. המחלוקת נסבה על שני נושאים עיקריים: האחד — מילונה ודקדוקה של העברית המקראית; השני — העברת עקרונות השקילה הערבית אל השירה העברית. שני הנושאים הללו חשובים היו ביותר ושניהם נתונים היו במישור של צחות הלשון, ומשום כך היה הפולמוס בעניינם חריף. על פולמוס זה נכתב כבר לא-מעט אבל לא נידון כראוי מקומו בתהליך תחייתה של העברית בספרד. עיוננו יהא מוקדש בעיקרו להארת בחינה זו.

המושג 'תחייה העברית' מכוון לפעילות הספרותית והבלשנית רבת-ההקף והחשיבות המתגלה לפנינו בספרד למן הרביע השני של המאה העשירית. הקו המצוין במובהק פרק זה בתולדות לשוננו הוא השיבה אל לשון המקרא — השימוש במאגרה, מאגר המילים ומגוון הצורות הדקדוקיות, באופן נרחב וגמיש. היתה כאן החייה של לשון המקרא, שנעשתה כלי לשירה גדולה; מן הבחינה הלשונית היה זה תהליך רב-משמעות, שחולל מהפכה אדירה הן בתולדות העברית והן בתולדות מחקרה. אוצר המילים המקראי לא היה למשוררי ספרד מאגר קפוא, אלא מהות חיה, שניתן להרחיבו בצורות שונות ולסגלו לצרכיהם הספרותיים-החברתיים של בני הדור. השימוש הנרחב בלשון המקרא להבעתם של תכנים שונים נתן דחיפה גדולה להתפתחות הלשון; ולא זו בלבד, אלא שמעמדו של דקדוק העברית המקראית נתייצב בתקופה זאת במוחלט, או כמעט במוחלט, הן כנורמה לכתיבת שירה והן בפירושו הפילולוגי של המקרא.

הרצאה בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ירושלים, תמוז תשנ"ג.
ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

א. למהותם של שורשי המילים

במחלוקת בין מנחם לדונש תפסה מקום חשוב שאלת מהותם של שורשי המילים. ראשית יהא עלינו אפוא לדון במהותו של מושג השורש במחברתו של מנחם. על עניין זה אומר גם דברים, אשר אף-על-פי שאין בהם חידוש חשובים הם להבנת החשיבה הבלשנית של חכמי הדור הראשון לתחייה.

באותה תקופה בתולדות הבלשנות העברית נתפס השורש כצירוף האותיות הקבוע, שאינו משתנה והקיים תמיד בכל צורותיה של מלה, ואף אלו הנטויות והנגזרות ממנה. מנחם חילק את אוצר המילים לערכים. במילונו המקראי הקרוי 'מחברת' קורא מנחם לראש כל ערך — 'יסוד', 'היסוד' הוא צירוף האותיות היציבות, המתקיימות בכל צורותיהן של המילים הכלולות בערך. בערכים רבים אין המשמעות של מילים הכלולות בהן מפורשת: בערכים אלה הצורות מובאות בהקשריהן המקראיים וההקשר הוא המעלה את משמעותן. ההנחה היא אפוא, שהמשמש במילון יוכל לעמוד על המשמעות מתוך הבנת המלה בהקשרה המקראי.

שיטה זאת היא בעיקרה סינכרונית בדרך ההיצג של יחסי הצורה והמשמעות. אבל עם זאת יש בה גם צדדים אטימולוגיים — ואני משתמש במושג זה לפי תפישתם של בני הדור את הצד האטימולוגי. דעתי אומרת, שהחיפוש אחר מהות השורש היה חקרני, היה בו ניסיון לעמוד על מוצא המילים.² 'היסוד' נתפש לא רק כמהות צורנית משותפת לקבוצה, או לקבוצות, של מילים אלא גם כאטימון, כצירוף אותיות שממנו נבנו המילים בתהליכי היווצרותן.

נביא כאן דוגמה אחת לצד האטימולוגי במחברת מנחם, והיא הערך 'אָסְפוּת':

בעלי אספות. אומרים בעלי פתרון כי מלה זאת מגזרת סף השער. לפי הענין נראים דבריהם, ולפי דקדוק המלה לא כן, כי אמנם יתכן היטב להיות פשר המלה כמשפט מכתבה: אספות מגזרת אסיפה, הם המסמרות המאספים את הלוחות ומחזיקים את הדבק היטב למען לא ימוט. להם נִדְמו רועי ישראל ושוטריהם ולהם נמשלו דבריהם, ודגשנות הפה יורה על ענינה כמו אגדה, אפדה, עבדה; והדלתין האלה מבלעדיהם אם ירפיון נעשו פעולים ואם ידגשו נעשו מפעלים (עמ' 51*).

העיסוק בקביעת מהותו של 'היסוד' — שהיה במרכז עניינן הבלשני של שתי

1 ליד 'יסוד' משמשים אף המונחים 'עקר' ו'שרש' — ראה: המחברת, עמ' 73*, שורה 21.
2 אני חולק על קביעתו של גולדנברג, עמ' 287, אשר לפיה 'ראשי הערכים במחברת מנחם בן סרוק אינם אפוא שורשים בשום מובן הרומז לזהות לקסיקלית, אטימולוגית או סמנטית'. יש לראות מושגים אלה כפי שנתפשו על-ידי בני הדור. אלדר, התפתחות, עמ' 24, רואה ב'יסוד' מושג מתחום האטימולוגיה ה'דסקריפטיבית' או ה'סטאטית' — הקובעת קשרים בין מילים על סמך אסוציאציות צליליות.

האסכולות, אסכולת מנחם ואסכולת דונש — חידד את התבוננותם של משכילי הדור בשאלות־דאב של חקר הלשון, בסוגיית היחס בין הצורה לבין המשמעות ובמידה מסוימת גם בשאלת מוצאן של יחידות המשמעות. ברור מהותה המילונית והדקדוקית של לשון המקרא, ובמידת־מה גם ברור תהליכי התגבשותה, נעשו, כתולדת הפולמוס, עניינו של המשכיל מישראל. בשלב הראשון, השלב המכין, של תהליך התחייה היה לכך ערך רב.

נוסף מילים אחדות על שיטתו של מנחם במבנה מילונו. ה'יסודות' הבונים את המילון הם בני שני סוגים עיקריים. הסוג האחד הוא 'יסוד' מילוני שכל הצורות הנגזרות ממנו משמעותן הבסיסית אחת, ואין לחלק אותן לקטגוריות משניות. כך, למשל, 'חתם' הוא יסוד מילוני כזה: כל הצורות הנגזרות ממנו משמעותן אחת. הערך 'חתם' בנוי שבע מובאות של כתובים, מבין שש־עשרה ההיקריות של צורות השורש במקרא — 'שימני כחותם על לבך', 'פתוחי חותם' ועוד — ללא כל היצג של משמעות. בסוף הערך אומר מנחם: 'עניין אחד לכלם, והעניינים נפרדים כמעט' (המחברת, עמ' *194). כלומר — ההבדלים בין המשמעויות הם קטנים. הסוג השני של ה'יסודות', ראשי הערכים, הוא 'יסוד' אשר בצורות שניתן להבחין משמעויות שונות בצורות הנגזרות ממנו. הערך המילוני השייך לסוג זה יתחלק אפוא לקטגוריות משנה סמאנטיות (מנחם קורא להן 'מחלקות', 'עניינים' או 'פנים') וה'יסוד' הוא המכנה המשותף הצורני לכל הצורות שבערך. חלוקת הצורות לקטגוריות המשנה בנויה על ניתוח סמאנטי של כתובי המקרא אשר בהם באות צורות אלה. יש שזיהויו של ה'יסוד', ראש הערך, הוא פשוט. כך הדבר, למשל, בערך 'אלף', הנחלק לארבע מחלקות.³ האחת — 'אלף למטה', 'הכה שאול באלפיו'; השנית — 'אלוף נעורי', 'את למדת אותם עליך אלופים לראש', 'הנה אֶלְפֵי הדל במנשה', 'ואני ככבש אלוף יובל לטבח' (למחלקה זאת מוסיף מנחם דברי הסבר: 'פתרוןם כפי ענינם, גדולים וראשים המה'); השלישית — 'החרש ואלפך חכמה', 'פן תאלף אורחותיו'; הרביעית — 'שגר אלפיק', 'והאלפים והעֵרִים', 'אלופינו מסובלים' — לשון שוורים המה. מורכבים יותר הם ערכים כמו 'אם' או 'קל'.

הערך 'אם' מתחלק ל'חמש פנים': האחד — 'אם הבנים שמחה', השני — 'אמה ארכו', השלישי — 'אמתי בלהה'; הרביעי — 'שבחוהו כל האומים', ראש אומות בית אבי; החמישי — מלת התנאי 'אם' — 'אם בחוקתי תלכו'.
הערך 'קל' מתחלק לשש מחלקות: האחת — 'קל הוא על פני מים'; השנית — 'מדוע הקילותוני'; 'ואנכי איש רש ונקלה'; השלישית — 'קללו המה ואתה תברך'; הרביעית — 'אביב קלוי באש'; החמישית — 'קלקל בחצים שאל בתרפים'; השישית — 'קול ה' חוצב'.
מספר האותיות של ראשי הערכים הוא, לפי מנחם, מאחת עד חמש: 'יש מלה אשר

3 במחלקות שתודגמנה כאן ייכלל רק חלק מן הכתובים הכאים בהן ב'מחברת'.

יסודה חמש אותיות ויש מלה אשר עקרה ארבע אותיות, ויש אשר שרשה שלש ויש שתיים ויש אחת' (המחברת, עמ' *73).

בראש חטיבת המילים הפותחות באות ב ('מחברת ב') מביא מנחם דוגמות לכל האפשרויות של יצירת מילים מבחינת מספר אותיות היסוד, ממילים בנות חמש אותיות 'יסוד' עד מילים בנות אות אחת. דוגמות אחדות לקטגוריות אלה של מילים: 'מלים חמשיים': 'שחין אבעבועות', 'שחרחרת'; 'מלים רביעיים': 'רַטְפֶּשׁ בשרו מנער', 'שלהכתייה'; 'מלים שלישיים': 'אזר, בחן, דרש' ('ושלשתם עֶקֶר המה' — שלוש האותיות הן אותיות שורש); 'מלים שניים': 'אץ, בר, גש, דש' ('לא יסורו שניהם מהמלים כי יסוד המה'); 'האחדיים': 'כשאות היסוד היא ב' — 'נוגע בכבת', 'ותיכב'; 'כשאות זאת היא ת' — 'תן להם', 'ויתן להם', 'מתת אלהים', 'תהותתו על איש', 'התיו לאכלה'. מנחם רואה גם את מילות היחס כמילים, אלא שאין להן 'יסוד' ומגדיר אותן כך: 'המלים אשר יקומן בלי יסוד באסוף האותיות לפי ניב המדבר והיו למבטא אשר בהתקבצם נעשו מלה ובהבקרם יצאו במלאכת מחשבת כי המלה תקבצם והמלאכה תפורם. כי אמנם בעוד האותיות מלה יש להם מראה ולעת נהפך מעבריהם איש לעברו יפנו ולא נותר מהן גם אות' ('מלאכה' — תפקידן של האותיות המשרתות אשר להן נתן מנחם את הסימן 'שמלאכתו בינה' — שם, עמ' *76).⁵

עם זאת מכיר מנחם במבנה השְלֵשִׁי הבסיסי של העברית. הכרה זאת באה לידי ביטוי בצורה מפורשת בהקדמתו למחברת: 'ודע כי כל המלה המשלשת מְשֻׁלֶשֶׁת אותיות הנשרשים היא עומדת בכוחה ולא ישרתנה אות מכל האותיות, כי יש די בכוחה ומלאותה' (המחברת, עמ' *2), כלומר כשיש במלה לפחות שלוש אותיות לבד מהאותיות המשרתות, יש לה קיום עצמאי; אבל המילים הקצרות, הבנויות מאות שורש אחת או שתי אותיות שורש ('המלה השנויה משתי אותיות והנאחדת מאות אחת'), צריכות בדרך כלל אחת מ"א האותיות המשרתות, כדי לתת להן קיום במציאות הלשונית ('היא [המלה הקצרה] ראויה לשרת עקב קוצר גזרתה, על כי לא תעמוד המלה הקצורה כי אם במשרתים אשר במראשיתה או באחריתה'. מנחם מדגים עניין זה במילים שמשמעותן ירידה: 'אנו מוצאים במילים אלה — ארדה נא, ברדת, הורד, לרדת, מרדת, נרדה — אותיות משרתות, המאפשרות בלשון את קיומן של צורות ש"יסודן' הוא בעל שתי אותיות. את הצורה רד, המהווה חריג לאמור אין מנחם מזכיר כאן. היא שייכת לקטגוריה של 'מזער מלים קצורי גזרה אשר לא יעמדו במשרתים כי יש די בכוחם לפי קצרתם' (המחברת, עמ' *2).

נעיר, כי לחפישת מהות השורש של מנחם מקבילה תפישתו של החכם הקראי דוד בן אברהם אלפסי במילונו הגדול 'גאמע אלאלפאט', ואפשר שמנחם הושפע מגישתו.⁶

4 הדוגמות אשר מנחם מביאן למילים שיסודן הוא בן אות אחת כוללות את כל אותיות הא"ב, להוציא את האותיות אל"ף וו"ו.

5 ראה: ילין, עמ' 50. 6 ראה: גולדנברג, עמ' 285; אלדר, התפתחות, עמ' 23.

על אף ההכרה במבנה הבסיסי השלשי של הלשון, לא הגיעו חכמי הדור הראשון לתהליך התחייה אל הפתרון שיסביר את תצורתן של מילות העברית במכלולן כבנויה על יסוד שלשי, כלומר — אל העילה שתסביר את מהותם השלשית של הפעלים העלולים. מבקשים היו את עץ הדעת, ועדיו לא הגיעו אלא תלמידיהם, ובראשם חיוג'. השקפת החכמים בדור הראשון של התחייה העברית על מושג השורש — ומבחינה זאת אין הבדל מהותי בין מנחם לדונש — נראית לנו פשטנית, אבל יש לזכור כי גישת מנחם איפשרה לו להעמיד לפני בני דורו את תכניו של אוצר המילים המקראי — כפי שתכנים אלה נתפשו בעיניו: מחברתו של מנחם היתה הניסיון הראשון בעולם הרבני להציגם בדרך של שיטה.

ב. אוצר המילים של המקרא וצחות הלשון

עוד נאמר, שלימוד אוצר המילים של המקרא היה חשוב למשכילי הדור לא רק לשם הבנת הנקרא, אלא גם — במידה רבה — לצורך השימוש בעברית לשם כתיבה ספרותית-אמנותית. בעניין זה נבדלה הגישה הרבנית מן הגישה הקראית, והוא נושא שעמד עליו באחרונה אילן אלדר. הוא הצביע על הבדל עקרוני בין שתי הגישות. הקראים 'כיוונו את התעניינותם בלשון למימושה של העברית בהבנת הנקרא, הוזה אומר — בהבנה נאותה של המנגנון הדקדוקי ושל אוצר המילים של העברית המקראית'; לעומת זאת בעולם הרבני, לפחות בשלביה הראשונים של תורת הלשון:

נקשר קשר גומלין הדוק בין השליטה המלאה באוצר המילים המקראי כולו והבקיאות בדרכי התצורה של הלשון לבין שימושה האקטיבי של העברית בכתיבה בת הזמן, וליתר דיוק בכתיבה המשמשת לתכלית אומנותית; ופיתוחם של המילון והדקדוק של העברית המקראית נכרך במודע ובמוצהר בתפיסת הפצאחה (צחות הלשון).⁷

הידע הלשוני הספרותי היה קו חשוב ביותר ב'צחות הלשון' והמאגר המילוני היווה את בסיסו, מאגר הנתון לבעליו לשמשו בקריאת המקרא ובהבנתו ולשרתו בשירה, בקריאתה, בהבנתה ואף בעשייה בה.

מושג הצחות בולט במשנתו של מנחם. בהקדמתו ל'מחברת' הוא קובע, שמטרת חיבורו של המילון היא 'לצחצח לשון יהודית על תוכן יסודתו ועקר שרשו' (המחברת, עמ' 1*); ובדברו על התנועות הוא אומר, שלימודן — ונראה שהוא מתכוון ללימוד כללי הניקוד — יקנה למשכיל ידיעה טובה של הלשון וצחות בדיבור פה. ובלשונו: 'באלה ישיג המשכיל לדעת שפת יתר ובהם יכונן אמרי שפר לדבר צחות ויאחז פלס

7 שני הציטוטים האחרונים — ראה: אלדר, ראשית, עמ' 356-357. ההדגשה בציטוט הראשון — במקור.

מישרים ומשקלת אמנה, ובעשותו ככה ירוץ ולא יכשל, יצחצח מליו ולא יתעלג כי אמנם הנלעג לשון לא יפול עליו שם לשון צחות' (שם, עמ' *6). אף במקומות אחרים מעלה מנחם את עניין הצחות.⁸ עובדה מעניינת היא, שדונש בתשובותיו איננו מדגיש את חשיבותו של עניין הצחות — אף-על-פי שאסכולתו היתה פתוחה הרבה יותר להשפעה ערבית מאשר אסכולתו של מנחם. אפשר שהסיבה לכך היא, שאין הוא רואה מקום לחלוק על מנחם בעניין זה. דונש מזכיר את המושג צחות בשיר שבראש תשובותיו, כשהוא מדבר בשבחזו של מנחם:

ושט ספר אגרון	בדעת ובכשרון
וחיבר הפתרון	במלים נחברים
ובדק בצחות	קמוצות ופתוחות
והשיב במ רוחות	לגופים ופגרים. ⁹

ג. סוגיות במחלוקת בין שתי האסכולות

על אף דברי שבח שאמרם מנחם בשיריו, אין מקבילות בתולדות לשוננו לתגובה העזה שמילוננו של מנחם זכה לה ולפולמוס שנתעורר עקב פרסומו; ודומה שקשה אף למצוא בתולדותיהן של לשונות אחרות מחלוקת עזה ונמרצת כל-כך.¹⁰ פולמוס קשה וחריף שבו נוטלים חלק בני שני דורות — מחלוקת שנתעוררה מחמת פרסומו של מילון.

דונש, שהעלה קרוב למאה ושמונים השגות לערכי ה'מחברת',¹¹ מציג כמטרתו העיקרית את תיקון שגיאותיו של מנחם בפירושה של לשון המקרא ('ולכן אומר כי על כל איש נקרא חכם ומבין וישמע מאחיהו פתרון פסוק או דברה מן התורה לא במשפט סדורה ולא על אופניה דבורה, להוכיחו ולהשיבו אל האמת והצדק' — ת"ד, עמ' *6): כפי שנראה בהמשך הדברים, זאת לא היתה מטרתו היחידה.

8 ראה: מורג, המורשת, עמ' 14.

9 השיר — ראה: ת"ד, עמ' 4. פרופ' ע' פליישר עסק בשאלת זיקת שירתו של מנחם להשפעה ערבית, ובכלל זאת, כמובן, למציאותם של קווי צחות הלשון בה. באורח כללי הוא קובע שבשירי מנחם מצויים 'רשמים עקרוניים' של השפעה ערבית, אבל ניתן להניח שמנחם לא ראה בקורים אלה של מלאכת השיר יסודות שמקורם זה. ראה: פליישר, לקדמוניות, עמ' רסג (ראה גם שם, עמ' רנז, למסקנתו מניתוח לשונו של מנחם באחד משיריו, מסקנה האומרת שאין הלשון 'ענית לחוקי הצחות הספרדיים'), ואכן, ייתכן, שמנחם ראה את קווי צחות הלשון כמעגונים בעצם מהותה של העברית, כעצם מעצמיה.

10 השווה: בארון, עמ' 21.

11 לפי באדיליוס וטארגארונה, עמ' 54, אין מספר ההשגות בכתב-היד השונים עולה על 180. בדיונו זה אין אנו מבקשים כל עיקר למצות את נושאי הפולמוס בין דונש למנחם ובין תלמידיהם, אלא להעלות עניינים אחדים בלבד. מבין החיבורים שבהם נותחו תשובות דונש מבחינת נושאייהן נזכיר את: ילין, עמ' 67-93; באדיליוס וטארגארונה, עמ' 53-63.

השגות דונש מתייחסות למקרים פרטיים, אבל באים בהן עניינים עקרוניים לא מעט. אין הוא חולק על העיקרון של קביעת המכנה הצורני המשותף כראש הערך המילוני, הוא אף מסכים להנחה שראש ערך מילוני יכול להיות בעל אות אחד בלבד, אבל לא ככל המקרים מסכים דונש לקביעתו של מנחם בדבר מציאותו של שורש כזה. דונש אף מבהיר שראשי ערכים בני אות אחת (כאמור, לפי תפישת בני הדור, שורשים בני אות אחת) משמשים באותה המשמעות ליד ראשי ערכים בני שתי אותיות ושלוש אותיות.

נדגים כאן את דבריו על הפועל 'יָגַה'. מנחם גוזר צורה זאת ('לא עָנָה מְלֹבֵן וַיִּגַּה בְּנֵי אִישׁ' — איכה ג:לג) מן השורש ה'אחד' ג'. אות זאת היא גם שורשן של הצורות 'הוגה [על רוב פשעיה]', '[בתולותיה] נוגות', '[עד אנא] תוגיון נפשי'; 'יגון [ואנחה]', 'תוגת [אמן]' (המחברת, עמ' 75*). על דברים אלה של מנחם אומר דונש:

והבאת ונסו יגון ואנחה עם ויגה בני איש כפעלים האחדים ואמרת כי נון יגון הוא נוסף כגון פתרון וכשרון ושברון. ואני אומר כי הנון ביגון מן היסוד, כגון מלון ונכון ומעון. ואבאר לך כי משקל ויגה, אשר דמית אלי יגון מן הפעלים האחדים הם: ויטה, ויטה, ויזה. וכאשר לא תוכל לבנות מן ויטה יטון ומן ויטה יכון ולא מן ויזה יזון כן לא תוכל לבנות מן ויגה יגון. ולכן נאמר כי ויגה בני איש ויגון הם שני יסודים ופתרוןם אחד (ת"ד, עמ' 76*).

והוא מוסיף ואומר: 'ויגה מן האחדים, ויגון מן השניים' (מפני שלפי דעתו הנו' ב'יגון' היא מן היסוד), 'כאשר יש פעלים שניים ושלישיים פתרוןם אחד' — כלומר, לפנינו שני שורשים שמשמעותם אחת; ריבוי הצורות הדומות זו לזו בלשון עשוי להתפרש כתולדת קווי תצורה שונים של ערכים ראשיים נבדלים. מהמשך הדברים אנו למדים על משקלו של הדמיון הצלילי בקביעת מהות היסוד:

ועוד אודיעך כי תתן להם מגנת לב מן יגון נבנתה, ולא תבנה מלה על משקל מגנת, כי אם מן הפעלים השניים, כמו מסכה מן יסוב כל הארץ ומשסה מן ישסו בתיהם ומחתה מן ה' יחתו מריביו ומגנת לב על משקלם מן יגון (ת"ד, עמ' 76*).

ענייני מורפולוגיה העולים לפנינו בדוגמה האחרונה תופסים מקום חשוב בדיון. דוגמה נוספת לדיון מורפולוגי: מנחם משייך לאותו 'חלק' (אותה קטגוריה) את 'רצותי' ('את מי עשקתי ואת מי רצותי') ואת 'רצה', ואילו דונש מבחין ביניהן: 'ורצותי מן רצון לא יתכן בבנין ולא יעלה עמו במנין. ודומה את מי עשקתי ואת מי רצותי: אך עשוק ורצוך; ותרץ את גלגלתו; וירצץ אסא מן העץ [...]'. (ת"ד, עמ' 56*).

הפולמוס היה אפוא גורם מרפה בהפצת הידע הדקדוקי. דיונים מעין אלה ודאי חידדו את ההתבוננות במערכת הצורות.¹²

במקרים רבים, אבל לא בדרך קבע, מתקרב דונש יותר ממנחם אל זיהויו של השורש השלשי.¹³ ראינו זאת בהבחנה שהוא מבחין בין ה'יסוד' של 'רצותי' ל'יסוד' של 'רוצה'. דוגמה נוספת היא ערעורו של דונש על קביעת מנחם, אשר לפיה ה'יסוד' של 'שנים' ו'שתיים' הוא מן ה'אחדיים': מתוך היחס בין הצורה הפועלית 'שנו' לבין הצורות 'תנו', 'פנו', 'קנו', מוכיח דונש שה'יסוד' של 'שנים' ו'שתיים' הוא בן שתי אותיות: שן.

יש שההנמקה של דונש מפליגה הרחק אל תחום המליצה המקראית. כך, למשל, בדיונו בצרף 'עין יעקב':

והבאת בחלק אחד עין יעקב עם איה מעון אריות ומעונתו בציון והם שני חלקים בנוים על שני יסודים, מעון אריות מן השניים ועין יעקב מן השלישיים, כאשר עין האדם אשר הבאת גם הוא בשניים, מן השלישיים, והיוד מיסוד בה כיסוד אויב כי במשקל אויב נאמר עוין את דוד והדומה לעין יעקב על עין המים. ועין יעקב הוא משל לשרש יעקב. כאשר נמשל האב בעין כן נמשלה האם בכור, ככתוב הביטו אל צור חצבתם ואל מקבת בור נקרתם ואחריו כתוב הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם וכאשר נמשלו האב והאם בעין ובכור כן נמשלו הבנים במים [...] [ת"ד, עמ' 102* - 103].

טענות דונש מוסכות גם על כך, שמנחם לא נתן את דעתו על היחסים הפנימיים שבין הצורות המובאות במחלוקת של הערכים הלקסיקאליים — על אפשרות הגזירה של טגוריה מסוימת מחברתה:

ושמת במחלקה אחת ואחריתו יהיה מנון [משלי כט: כא] עם לא תונו איש את עמיתו וכן לא יתכן מפני כי לא תבנה מלה עלי משקל מנון מן תונו. מחברי תונו ודומיו והדומים לו תודו ותורו וידו ויורו כמו יורו משפטיך ליעקב וכאשר לא תוכל לאמר מן יודו לה' מדוד ולא מן יורו משפטיך מרור, כן לא תוכל לאמר מן לא תונו מנון. אבל מיתר הפעלים תבנה מלה במשקל מנון על שתי פנים: הבנין האחד יהיה המם בו מוסף, כמו מכון מן יכין, ומרום מן ירים ומלון מן ילין.

13 אלדר, התפתחות, עמ' 25, מציין, שבחיבור הידוע כ'ספר תשובות דונש להי בן לברט על רבי סעדיה גאון' (מהדורת R. Schröter, ברסלאו 1866) ניכרת התקדמות בעניין זיהויים של שורשי הפעלים העלולים (וכבר קבע זאת באכר — ראה אלדר, שם). כידוע, שנויה במחלוקת שאלת ייחוסו של חיבור זה לדונש בן לברט כרפולוגתיה דמנחם. לדיון מקיף בשאלה זאת ראה: באדיליוס, מחבר התשובות. ככל הנראה לי, העלה באדיליוס ראיות כבדות משקל השוללות את זיהויו של מחבר התשובות על סעדיה עם דונש בן לברט (על אף הבית הבא בשיר הפתיחה לתשובות יהודי בן ששת, תלמידו של דונש, על תשובותיהם של תלמידי מנחם: 'סעדיה לא צדק / לפניו עת נבדק'. בית שיר זה שימש אסמכתה לדעת המזהים את מחבר התשובות עם דונש הידוע). בין הנימוקים החשובים לשלילת הזיהוי הוא, לדעתי, ההבדל הסגנוני הניכר בין לשון תשובות דונש על מנחם ובין לשון החיבור המכונה תשובות דונש על רס"ג.

והבנין השני יהיה המם בו מן היסוד, כמו מרור מן מרה כלענה ומדוד מן מדה ומנון מן מנה את מאכלכם (ת"ד, עמ' *50).

שאלת הקביעה של מהות המלה היא נושא העולה מספר פעמים בהשגות דונש. הדברים אמורים בעיקר כאשר האות הראשונה ברצף אותיות עשויה להתפרש הן כאות ראשונה של מלה והן כמילית יחס. דונש טוען כלפי מנחם, שהוא 'הביא בחלק אחד' (כלומר, קבע כבנויים על אותו 'יסוד', אותו בסיס צורני) את 'כידודי אש יתמלטו' (איוב מא:יא) ואת המלה 'דוד' ('והכה בכיור או בדוד'; שמ"א ב:יד), ופירש את 'כידודי אש' בהוראת קדרות, ולמעשה הוא, מנחם, קורא כאן 'פְּדוּדֵי אש'. דונש טוען שהמלה היא 'כידוד' והוראתה 'להכות', ומעלה גם את האפשרות שהכ' היא כף הדמיון והמלה 'ידודים' פירושה 'להביים'. נביא את דבריו: 'והכף והיוד לא יסורו מן יסוד כידוד כאשר לא יסורו כף ויוד כמלך עתיד לפידור [איוב טו:כד] ואומר כי פתרון כידודי אש להכי אש; ויתכן להיות הכף משרת ויהיו הלהבים ידודים ולא דודים' (ת"ד, עמ' *26).

מקרים אחרים השייכים לסוגיה זאת של גבולות המלים הם 'כרמים' בכתוב 'לא יפנה דרך כרמים' (איוב כד:יח) ו'בשרים' בכתוב 'אף כי לעבד משל בשרים' (משלי ט:י). דונש מתקיף את מנחם על שהביא את 'כרמים' באות ר', ואת 'בשרים' באות ב' והוא יורה בו חצי לעג:

ואל תאמר עוד לכרמים רמים ולא לשרים בשרים ולא לאנכים נכים ולא למזיחים זחים ולא לבושסים שסים ולא לעלעים לעים ולא למקיפים תקיפים, ולא למצוקים בצוקים, ולא לקונים מתקנים, ולא לנסיסים בנסים ולא לשוממים שתומים ורבים כמו אלה אשר השרשרת ענפיהם ושרשת שרשיהם (ת"ד, עמ' *95).

מסתבר, שההבחנה, הנראית לנו פשוטה בתכלית, בין צורה כגון 'כרמים', שבה הכ' היא מילית יחס, ל'כרמים', הריבוי של 'כרם', לא היתה פשוטה לבני הדור הראשון לתחיית העברית.

נביא עתה שתי דוגמות לחילוקים המרובים בענייני משמעות בין מנחם לדונש. חילוקים אלה מלמדים על דרכי הפירוש של לשון המקרא בדור הראשון לתחייה ועל דרכיהם של חכמי הדור בקביעת משמעויותיו של אוצר המילים המקראי. לפי מנחם המלה 'נמגו' בכתוב 'נמגו כל יושבי כנען' משמעה 'נמסו' וזאת היא גם המשמעות של 'למוג' בכתוב 'למען למוג לב' (יחזקאל כא:כ). דונש חולק על כך; לדעתו משמעות הפועל היא 'נעו', שכן אנו מוצאים לשון נוע לגבי לב: 'וינע לבבו' (ת"ד, עמ' *32). את 'כמה' בכתוב 'פמה לך בשרי' מפרש מנחם מעניין המסה ('מלה זאת אין לה דמיון בתורה וכולה יסוד ופתרונה לפי ענינה תמס' — המחברת, עמ' *216), ואילו דונש מפרשה 'מלשון חורב ויבושת, לפי ההקשר שבכתוב: 'אלי אתה אשרך צמאה

לך נפשי כמה לך בשרי בארץ ציה ועיף בלי מים' (תהלים סג ב; ת"ד, עמ' *93). הוא אף מוסיף הערה סמאנטית: 'ולו היה פתרון כמה נמס לא אמר "כמה לך בשרי בארץ ציה ועיף בלי מים" כי אם כמה לך בשרי כמו מים, כי התמס ידוע למים, ככתוב וימס לכב העם והיה למים'. בהמשך הדברים הוא דן במשמעות המלה 'ציה' בכתוב 'ציה גם חום יגזלו מימי שלג' (איוב כד: יט). לדעתו, את 'ציה' בכתוב זה אין לפרש כמו בכתוב 'בארץ ציה', שמשמעה ארץ חרבה, אלא כשם עצם במשמעות יובש, ומתוך דיונו במשמעות כפולה של אותה מלה, הוא דן בשאלה הכללית של 'שמות ופעלים במבטאם שוים' במקרא.

ד. מדע הלשון ועבודת הבלשן וסוגיית השוואת הלשונות

בפתח חיבורו (ת"ד, עמ' *13-18), לאחר השיר הבא בראשו ולפני שהוא דן במילים אשר לגבי צורתן או משמעותן הוא חולק על מנחם, עוסק דונש בשאלה מה כולל מדע הלשון? מה היא מסגרת עבודתו של הבלשן? ככוונת מכוון הבא להוכיח, שמבחינת השכלתו הבלשנית לא היה מנחם כשיר לחבר מילון, מציג דונש את הנושאים ('החקים והמשפטים והתורות') שידיעתם הכרחית למי שבא לחבר מילון ('ספר בפתרון הלשון' — שמה המקורי של 'מחברת' היה 'ספר פתרונים'). לפנינו רשימה מקיפה של נושאים בלשניים — אשר ממנה ניתן לראות מה הם יסודות ידיעת הלשון לפי תפישת דונש, ואפשר שלפנינו תוכנית של הוראת דקדוק הלשון.¹⁴ תוכנית שנהגה באסכולתו של דונש. בכלל יסודות אלה ענייני הפונולוגיה הבסיסיים — חלוקת העיצורים לקבוצות (בגדכפ"ת; אחה"ע; גיכ"ק, וכיו"ב) ושבע התנועות; האותיות הבסיסיות (המלכים) והמוספות לסוגיהן (המשרתים); חילופי אותיות, שימושים מיוחדים של ה' ומ'; הטעמים ותפקידם התחבירי, הומוגרפים, הומונימים וסינונימים, ענייני מסורה ודקדוק שונים (קרי ולא כתיב, כתיב ולא קרי, מלא וחסר, צורות נפרד ונסמך, תיקוני סופרים, אותיות תלויות ומנוזרות ועוד). קיצורם של דברים: דונש רואה אפוא את מדע הלשון כמקיף וכוללני: הוא כולל את תחומי הפונולוגיה והמורפולוגיה, ענייני תחביר מסוימים, מסורה וסמאנטיקה. אין אדם בתזקת מילונאי, אלא אם הוא בקי במערכת הלשון כולה, ונוסף לכך עליו לדעת 'לשון ארמיים וערביים'. ברור ומחזור, שהרשימה המקיפה של נושאי הלשון שמציג דונש מכוונת כלפי הקדמתו של מנחם ל'מחברת', הקדמה הדנה בנושאי דקדוק, ואף כלפי דיונים בנושאים אלה בפרקים שונים של 'מחברת'. נראה שהיצג זה של מערכת דקדוקה של

14 השווה לעניין זה: ילין, עמ' 68. לניתוח נושאים אלה בהקדמת דונש — ראה: אלוני, הקדמתו. לרשימות בספרות ימי הביניים של נושאים, שהם מעין תוכנית לימודים בתורת הלשון — ראה גם: אלוני, רשימת; אלפאסי, ח"א, בסוף ההקדמה, עמ' 14-15. תודתי לפרופ' א' אלדר על הפניות ביבליוגרפיות.

הלשון — אשר ידיעתה, לפי דונש, היא תנאי הכרחי למי שטוען שהוא יודע את הלשון ובקי בדקדוקה — באה לא רק כדי להצביע על אי־כשירותו של מנחם להיות מחברו של מילון, אלא יש לה מטרה נוספת: לומר, שאם אין מנחם ראוי להיות מילונאי על אחת כמה וכמה אין הוא ראוי לכתר שירה, שהרי חזקה על המשוור שידיעתו את הלשון תהא ידיעה של ממש.¹⁵

נעבור עתה לנושא אחר, והוא השוואת הלשונות. עניין זה עולה בצורה נרחבת בתשובות דונש. כך, למשל, הוא חולק על כך שמנחם צירף למחלקה אחת את 'ולא יזח החשן' (שמות כח: כח; לט: כא) ואת 'למזח תמיד יחגרה' (תהלים קט: יט); דונש טוען שהמ' ב'מזח' היא שורשית, כמו במלה 'מצח', ואילו את 'יזח' יש לפרש לאור הערבית ומשמעו 'ימעד' (ת"ד, עמ' *82), ואין זאת אלא דוגמה אחת מני רבות. בערך 'מטעני חרב' (ת"ד, עמ' *88-92) הוא מביא במרוכז 167 השוואות לערבית; השוואות נוספות פזורות במקומות שונים. כן עומד דונש על חילופים קבועים בין עיצורי העברית לעיצורי הערבית (ת"ד, עמ' *88).¹⁶

עמדת מנחם בדבר השוואת העברית לערבית היתה מנוגדת בתכלית לעמדת דונש.¹⁷ את חשיבות ההשוואה לערבית במשנת דונש יש להכין לאור הפתיחות שלו ושל אסכולתו לתרבות הסביבה, פתיחות שבאה לידי ביטוי, כידוע, בעיקר בעובדה שהוא לא היסס להכניס את המשקל הבנוי על המשקל הערבי אף לשירת הקודש. נוסף, שכל הנראה נבדלו מנחם ודונש איש מרעהו גם בהשקפתם בדבר עצם ההשוואה כשיטה פרשנית: דבר זה עולה מעיון בסוגיית ההשוואה לארמית במשנתם של מנחם ושל דונש. בעוד שהשוואותיו של מנחם לארמית הן ברובן 'פשוטות' — כלומר, השוואות שבהן עיצורי השורש שווים הם בעברית ובארמית (כגון השוואות 'מאזנים' ל'מאזניא': המחברת, עמ' *32), דונש מביא השוואות 'מורכבות' יותר (כגון פירוש הכתוב 'ארחמך ה' חזקי' לפי משמעו של 'רחם' בארמית — 'אהב': ת"ד, עמ' *32).¹⁸ אפשר ללמוד מכאן שמנחם ביקש להדגיש את יחודה העצמאי של העברית ולומר כי היא מתפרשת מתוכה, ללא אמצעי עזר חיצוניים.

15 השווה: פליישר, לתולדות, עמ' 202.

16 להשוואות של דונש לערבית — ראה: ממן, עמ' 181-185. ממן כולל בדיונו גם את ההשוואות לערבית הנמצאות בתשובות על רס"ג המיוחסות לדונש בן לברט. ראה לעיל, הערה 13.

17 ראה: ממן, עמ' 172, לדין בספרות המדעית בשאלה אם נמצאות במחברתו של מנחם השוואות לערבית.

18 להשוואות לארמית ב'מחברת' — ראה: ממן, עמ' 176 (ממן מכנה 'הכרחיות' את ההשוואות ה'פשוטות', ו'יזומות' את ההשוואות ה'מורכבות'); להשוואות בת"ד — ראה: שם, עמ' 183-184.

ה. המשך המחלוקת: בין התלמידים

כמפורסם, נחלצו תלמידי מנחם, יצחק אבן קפרון, יצחק אבן ג'יקיטילה ויהודה בן דוד, להגן על מורם ורבים. תשובותיהם, האמורות בנימה פולמוסית חזקה, עוסקות בשני נושאים עיקריים: האחד הוא פירושי מילים שונות שבהן חלק דונש על מנחם, והשני — האפשרות ליצור משקל שירה עברי הבנוי על עקרונות המשקל הערבי. הם מצביעים על טעויות שנשחבש בהן דונש בלשונו, כגון: שימוש 'עבור' תמורת 'בעבור' בשיר שבראש ספרו (תת"מ, עמ' *25) וחולקים על פירושי כתובים בתשובות דונש. בתשובותיהם משולבים פרקי דקדוק, כגון הכלל האומר שלפני צורות מלעיליות ו' החיבור קמוצה (שמים נֶאָרֶץ — תת"מ, עמ' *26), סוגיות בתצורת השמות הסגוליים וההבחנה ביניהם ובין פעלים (מַעַל מַעַל בחרם ניהושע כב: כ; תת"מ, עמ' *29) וכן: לַחֵץ — לַחֵץ; שם). במקום אחר הם מציינים את מעמדן המיוחד של אימות הקריאה א', ה', ו', י' — מעמד אשר לפיו ניתן להסביר שינויי צורה, כגון היעלמות ה' של השורש 'יגע' בצורה הוגעתם:

דע כי ארבעה אלה, האלף, ההא והויו והיוד נחלשים במלים, וגם כי יאחזו במלה לא יאחזו בה אחיות שאר האותיות; כי נראה גם בהשתרשם לא ישתרשו השרשת ריעיהם, כי לעת מקרה יעלו [= לעתים הן נעלמות], כמו יגע: נראתה היוד מיוסדת במלה ונשרשת בה, ובהחקר היטב נמצא יסודה נחלש ואיננו עומד עמידת הגימל והעין (תת"מ, עמ' *46).

בכך הם באים להצדיק את העובדה שמנחם שייך את 'והוגעתם' למחברת גימל, משום שהג' והע' הן קבועות ואינן נעלמות; ואילו דונש סבר שה'יסוד', ראש הערך המילוני, הוא 'יגע'.

אשר לשאלת ההשוואה לערבית, תלמידי מנחם מביעים התנגדות נמרצת לכך: 'כי לא יתכן לדמות לשון עברית אל לשון הערב' (תת"מ, עמ' *33).

הנושא העיקרי השני שדנים בו תלמידי מנחם הוא במהותו שאלת ייחודן של הלשון העברית והשירה העברית והיותן נבדלות מן הלשון והשירה הערבית. בחידושו של דונש בתורת השקילה — חידוש הבנוי, כמפורסם, על שאלת עקרונות פונולוגיים מן השירה הערבית — ראו תלמידי מנחם פגיעה קשה במבנה הלשון העברית: סיגול העיקרון הכמותי של המשקל הערבי גורם להשחתת הלשון, לקעקוע יסודותיה. קשים דבריהם על דונש: 'לשון קדש הכרית / אשר היא לשארית // בשקלו העברית / במשקלים זרים' (תת"מ, עמ' *4).

וכל כך למה? משום שהאסכולות השתיים נחלקו בסוגיה שעניינה המבנה ההברתי של העברית.

מתשובות תלמידי מנחם ומתשובות יהודי בן ששת, תלמידו של דונש, עליהן, אנו למדים, שסוגיה זאת תפסה מקום חשוב בדיונים בין האסכולות. תלמידי מנחם הבחינו

בין תנועות שאחריהן באה הארכה בכוח, גם כשאין היא מובעת בכתיב ובניקוד (כגון שתי תנועותיה של המלה 'גַמְל') לבין תנועות הנטולות הארכה זאת (כגון תנועתה השנייה של המלה 'גַמְל'). הארכה זאת נקראת בתשובותיהם 'אות חונה' (ראה, למשל, תת"מ, עמ' *12); המושג כולל הן את ההארכה המצוינת בכתיב (כגון הו' במלה 'שׁוּמְר') והן את ההארכה שאינה מצוינת בכתיב (כגון ההארכה שלאחר הצירי במלה זאת). ההארכה מן הסוג האחרון היא הידועה בתורת הלשון של ימי-הביניים בשם 'נח נעלם'¹⁹. כידוע, שימש מושג זה אבן הראשה בגיבושה של תורת השורש השלשי על-ידי חיוג'. העלאתו אף סייעה לחכמי הלשון של ספרד לגשר בין הניקוד הטברני לבין מסורת הקריאה שלהם, שהיתה ארץ-ישראלית ביסודה.²⁰

תלמידי מנחם ראו בכך ש'האות החונה' מהווה יסוד בולט במבנה של העברית מכשלה להעברת עקרונות המשקל הכמותי הערבי אל השירה העברית. הם טענו כלפי דונש: מלה כגון 'גַמְל' סיומה בשתי 'חונות' — 'האות החונה' שאחרי המ' והשווא הנח שבסופה. צירוף כזה של שתי 'חונות' רצופות אינו קיים בערבית, ולפיכך אין לבנות את המשקל העברי בהקבלה למשקל הערבי, אלא מתוך שינוי ניקודה של המלה 'גַמְל';²¹ בכך, כמוכּן, יש פגיעה בדקדוקה של העברית.²²

דונש לא הוטרד מעניין זה. עמדתו מוצגת בתשובת תלמידו, יהודי בן ששת, על טענתם זאת של תלמידי מנחם. הוא מבטלה מכול וכול: אין 'האות החונה' והשווא הנח שאחריה מהוות רצף של שתי 'אותיות חונות':

והשיכותם על הרב במשקל השיר תשובות קרות כאמרות שכורות במשך העון
 בחבלי השוא באמריכם עשות מהחונה נע ומהנע חונה וכתבתם החטאה
 בספריכם פעמים רבות, ולא יתכן לאמר מהחונה נע ומהנע חונה, כי אם מהנע נח
 ומהנע נע ומהחונה נוסע ומהנוסע חונה.²³

כלומר, יש להבדיל בין המושג 'חונה' (תוספת משך תנועתית, העשויה להיות מצוינת על-ידי אם קריאה, כלומר 'נח נעלם') ובין המושג 'נח' (העדר כל מימוש תנועתי, שווא נח, כלומר 'נח נראה'). ומשום כך אין מילים כגון 'שומר' או 'גַמְל' מסתיימות ברצף של שני יסודות נחים.

19 אף מונחים אחרים משמשים לציונו של מושג זה: 'נח נסתר', 'נח רפה', 'שוכן חלק'. ראה אלדר, גלגול; גולדנברג, עמ' 280.

20 ראה: מורג, קהילות, עמ' 217-219.
 21 דבר שאינו צריך אמירה הוא, שבמסורת ההגייה של בני ספרד נהגו רק חמש מהיות תנועותיות, והקמץ הגדול והפתח היו שווים בה. טענתם של תלמידי מנחם היתה מוסבת אפוא אל הניקוד ולא אל ההגייה. וראה: מורג, קהילות, עמ' 215-216.

22 נזכיר כאן, שר' יהודה הלוי קיבל את עמדתם של תלמידי מנחם וראה בחידושי דונש פגיעה במבנה הלשון העברית (אף-על-פי שהוא עצמו השתמש בשירתו במשקל הכמותי). ראה אלוני, ריה"ל, עמ' 141-142.

23 הציטוט: תשובות יהודי בן ששת, עמ' *17. וראה עוד: דרורי, עמ' 492-493; מורג, קהילות, עמ' 219.

ספק הוא, אם מעיקרו של דבר היה ממש בטענתם של תלמידי מנחם. דונש לא ביקש לבנות את המשקל הכמותי העברי מתוך הקבלה מלאה בין המבנה ההברתי של העברית למבנה של הערבית. הוא נטל מן השירה הערבית את העיקרון של שני סוגי הברות הנבדלים מבחינה כמותית. הוא הבין יפה שהעברית נבדלת מן הערבית במבנה, ולפיכך יצר את הרצף של שווא נע שאחריו תנועה, היתד, רצף המהווה משך של יחידה ומחצה,²⁴ כמקביל לתנועה הארוכה (או להברה הסגורה) של הערבית. יש מקום להניח, שעובדה זאת היתה ברורה לתלמידי מנחם, אלא שהם באו לנגח את דונש ואף ביקשו לחדד את שאלת ההתייחסות לערבית, להדגיש את ההבדל הבסיסי בין שתי הלשונות ואת המסקנה הנובעת מכך, האומרת שאין ללכת בדרך של חיקוי.

סיכום: מקומה של המחלוקת בתהליך התחייה העברית

לא עסקנו אלא בעניינים אחדים שבהם נחלקו מנחם ודונש. נבוא עתה לסכם בקצרה את מקומה של המחלוקת בתהליך התחייה העברית בספרד באמצע המאה העשירית. ראשית – הדור הראשון לתהליך התחייה מוכיח את יכולתו לכתוב בעברית על סוגיות בלשניות, שהן לעיתים סבוכות ומורכבות: תחבירם וסגנונם של דונש ומנחם, שיש בהם קווי־ייחוד שאין אנו מוצאים אותם בחיבורים בלשניים אחרים, ראויים לדיון לעצמו. נסתפק כאן בקביעה שלפנינו סגנון שאפשר ראוי לכנותו 'מתלבט', כתיבה המבקשת כלים נאותים להבעת הרעיון ומתלבטת בכך, אבל מכל מקום כתיבה עברית. הריכוחים בעניין הזיקה לתרבות הסביבה היו עזים, אבל חכמי הלשון של אותו דור לא פנו אל הפתרון הקל, אל הכתיבה בערבית. ההכרעה בכיוון זה נעשתה בדור שאחריהם. ועוד ראוי לומר, שכתביהם של מנחם ושל דונש הם למעשה הספרות הבלשנית הראשונה הכתובה עברית, שהגיעה עדינו.²⁵ ביקשו חכמי דור התחייה להראות שניתן לכתוב בעברית על ענייני לשון.

שנית – הדעת נותנת, שרישומי הפולמוס ניכרו בחיי התרבות של קהילות ספרד. הדיונים על עניינים בלשניים – דיונים אשר במרכזם עמדה שאלת היחס בין צורה למשמעות – הפיצו דעת לשון והרכו את עניינם של בני הקהילות בשאלות בלשניות ופרשניות; ודאי נתחדדה בכך אף תודעתם הלשונית.²⁶ ה'מחברת', תשובותיו של דונש

24 המשקל הכמותי של שירת ספרד בנוי על ההנחה שהשווא הנע הוא תנועה חטופה, חצי תנועה. כפי שהוא הגוי במסורתה של טבריה. לפירוטו של עניין – ראה: מורג, משקלי השירה, עמ' 407-409.

25 רס"ג כתב מהדורה עברית של ה'אגרון', אבל לא שרדה ממנה אלא ההקדמה. ראה: אלוני, האגרון, עמ' 19.

26 לרשימה של סקירות מסכמות על אסכולת הדקדוק הספרדית – ראה: אלדר, התפתחות, עמ' 30, הערה 2. ראה גם: בארון.

ותשובות תלמידיהם של מנחם ושל דונש יש בהם פרקי דקדוק — אמנם לא פרקים מסודרים, אלא דיונים והערות המצטרפים לעיתים זה לזה.

דבר שאינו צריך אמירה הוא, שתחיית העברית צריכה היתה לתשתית מילונית ודקדוקית ללשון המקרא, תשתית שתאפשר למשכיל מישראל לברר משמעויותיהם ודקדוק צורותיהם של כתובים. אף ברור תפקידה של התשתית בכינונו של המסד המילוני והדקדוקי ללשון השירה, שהיתה מושא עיקרי בתהליך התחייה. חיבורי חכמי הלשון של הדור בנו תשתית זאת. לא זו אף זו: הפולמוס העלה, כפועל יוצא, את הצורך לשכלל את התשתית בדרך של שיטה והעמיד מטרה זאת יעד מרכזי בתהליך התחייה. אף נמצאים אנו למדים מן הפולמוס על מהות היקפה של מערכת הדקדוק, כפי שהיא נתפשה באותו דור (ביתר דיוק: כפי שהיא נתפשה באסכולת דונש).

מבחינת התפתחותה של תורת הלשון הרינו עומדים על ראשית גיבושו של מושג הנח הנעלם (באסכולת מנחם), ובכך על הנחת היסוד לתפישה הכוללנית של השורש השלשי.

שלישית — הפולמוס מלמד אף על מרכזיותה של שאלת היחס בין התרבות העברית לתרבות הערבית בהווה התרבותית של הדור. אפשר שהפולמוס שבין האסכולות עניינו, ביסודו של דבר, מחלוקת בין אסכולה המבקשת לגבש מסורת תרבותית עצמאית הנבדלת מתרבות הסביבה (היא אסכולת מנחם) — ומכאן התנגדותה להשוואה ללשונות אחרות ולקבלת המשקל הכמותי —²⁷ ובין אסכולה שביקשה לשאול יסודות מתרבות זאת ולשלבם בתוך התרבות העברית המתהווה. מחלוקת זו בין שתי האסכולות, מבחינת חשיבותה לדורה ולדורות, אחת ויחידה היא בתולדותיה של הלשון העברית.

27 פליישר, לקדמוניות, עמ' רל, רואה בחשיבותיהם של תלמידי מנחם על השגות דונש כתב קטגוריה: הם מדברים 'במפורש ובנמרצות בשמה של מסורת תרבותית מקומית, שהיא כבר מסורת, ושחידושו של דונש זרים לה'.

הפניות ביבליוגרפיות

- אלדר, גלגולו א' אדר, 'גלגולו של מושג "אלסאכן אלליך" ("הנח הרפה") מספרד לארץ-ישראל', Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos, Universidad de Granada, 33 (1984), עמ' א-ט.
- אלדר, התפתחות מושג השורש העברי, ברית עברית עולמית, דברי הכנס העברי המדעי השמיני באירופה — אוניברסיטת ברצלונה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 21-32.
- אלדר, ראשית — 'ראשית המילונאות העברית במזרח', מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 355-382.

- אלוני הקדמת
ג' אלוני. 'הקדמת דונש לתשובותיו ל"מחברת מנחם". בית מקרא, כב (תשכ"ה), עמ' 45-63 (= מחקרי לשון וספרות, ג [הבלשנות העברית בימי הביניים], ירושלים תשמ"ט, עמ' 59-79; ולפיו הציטוט במאמר זה).
- אלוני, ריה"ל
—, 'רבי יהודה הלוי ותורת השירה ב"הכוזרי"', סיני, ט (תש"א), עמ' קסג-קפג (= מחקרי לשון וספרות, ד [השירה העברית בימי הביניים], ירושלים תשנ"א, עמ' 135-150; ולפיו הציטוט במאמר זה).
- אלוני, רשימת
—, 'רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית: תוכנית לימודים והשכלה קראית עתיקה'. ספר קורנרין, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 324-363 (= מחקרי לשון וספרות, ב [אסכולות הניקוד והמסורה], ירושלים תשמ"ח, עמ' 105-144; ולפיו הציטוט במאמר זה).
- אלפאסי
דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', מהדורת ס"ל סקוז, פילאדלפיה 1936-1945.
- באדיליוס, מחבר התשובות
A. Sáenz-Badillos, 'Sobre el Autor de las Tesubot 'al Se'adya', *Exile and Diaspora* (Studies in the History of the Jewish People presented to Professor Haim Beinart), Jerusalem 1991, pp. 26-43.
- באדיליוס וטארגארונה בארון
—, J. Targarona Borrás, *Gramaticos Hebreos de Al-Andalus* (Siglos X-XII), Cordoba 1988.
- גולדנברג
S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*², Vol. VII: Hebrew Language and Letters, High Middle Ages, 500-1200, chap. XXX: Linguistic Renaissance, pp. 3-61.
- דרורי
ג' גולדנברג, 'על השוכן החלק והשורש העברי', לשוננו, מד (תש"ם), עמ' 281-292.
- המחברת
רינה דרורי, 'חידושו של דונש בן לברט לאור תפיסת המשקל הערבי — עיון מחדש', מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח; אסופת מאמרים לזכר דן פגיס), עמ' 483-499.
- ליין
Menahem Ben Saruq Maḥberet, Edición crítica e introducción de A. Sáenz-Badillos, Granada 1986.
- מורג, המורשת
ד' ליין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה.
- מורג, משקלי השירה
ש' מורג, 'המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד: פרקים אחדים'. פעמים, 53 (סתיו תשנ"ג), עמ' 6-17.
- מורג, קהילות
—, 'משקלי השירה העברית בימי הביניים: בחינות בלשונית אחדות'. תרכיץ, ס (תשנ"א), עמ' 405-421.
- ממן
—, 'קהילות ספרד ומסורת ההגייה של טבריה: התקופה הראשונה'. שי לחיים רבין (אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש), ירושלים תשנ"א, עמ' 203-230.
- פליישר, לקדמוניות
א' ממן, השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד אבן ברוך, ירושלים תשמ"ו.
- פליישר, לתולדות
ע' פליישר, 'לקדמוניות שירתנו בספרד: עיון בשירים ופיוטים של רבי מנחם בן סרוק'. אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' רכז-רסט.
- ת"ד תשובות יהודי בן ששת תת"מ
—, 'לתולדות שירת החול בספרד בראשיתה', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים (קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון), ירושלים תשמ"ט, עמ' 197-225.
- Angel Sáenz-Badillos, *Tešubot de Dunaš Ben Labraṭ*, Granada 1980.
- Maria Encarnacion Varela Moreno, *Tešubot de Yehudi Ben Šešet*, Granada 1981.
- Santiago Benavente Robles, *Tešubot de los discipulos de Menahem contra Dunaš Ben Labraṭ*.